

**OROSZORSZÁG MAGYAR SZEMMEL.
MAGYAR ÍRÓK OROSZORSZÁG / SZOVJETUNIÓ - TAPASZTALATA
AZ 1920-30-AS ÉVEKBEN MEGJELENT ÚTIRAJZOK TÜKRÉBEN**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Hammerstein Judit

Témavezető: Dr. Bognár Zalán

**Károli Gáspár Református Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola**

Budapest, 2020 május

I. Témaválasztás, módszertani megfontolások

A disszertáció magyar írók Oroszország / Szovjetunió-élményének egymással dialógusba helyezett vizsgálatát tűzi ki célul a két világháború között keletkezett útbeszámolókon keresztül. Az írók kiemelése mellett nemcsak a szerteágazó téma jobb feldolgozhatósága szól, hanem az is, hogy feljegyzéseik differenciáltabb, elmélyültebb látásmódot, az idegenségérzékelés összetettebb formáját képviselik, ahogy nyelvi, stiláris szempontból is kiemelkednek a kortárs útleírások közül. A kronológiai kereteket az utazások lehetőségét és jellegét befolyásoló események indokolják: egyfelől a bolsevik forradalmat követő polgárháború lezárulása, az új rendszer stabilizálódása, másfelől a második világháború kitörése, illetve Magyarország részvétele a Szovjetunió megtámadásában.

A téma átfogó, interdiszciplináris jellege széles horizontú megközelítést tesz szükségessé. A disszertáció - élve a folyamatos határátlépések lehetőségével – nemcsak történeti/diplomáciatörténeti területen vizsgálódik, de szellemtörténeti, irodalomtörténeti elemzéseket is folytat. Az útirajzok, mint irodalmi szövegek középpontba állításával szövegközpontú, elemző, értelmező, komparatív, ugyanakkor eredeti forrásfeltáró kutatási módszert alkalmaz, gazdag, sokrétű forrásanyagra támaszkodva.

Kiemelten olyan művekre koncentrálunk, amelyek gyakorlatilag kizárólagosan az orosz / szovjet tapasztalatot dolgozzák fel, szerzőjük pedig olyan utazónak tekinthető, aki beszámolóját a két világháború között tette közzé. A részletesen tárgyalt írások közül egyedül az 1961-ben megjelenő *Egy regény regénye* esetében tettünk engedményt a dolgozat által megszabott időbeli korlátok alól, mivel Sinkó Ervin írása megkerülhetetlen a két világháború között megfogalmazott Szovjetunió-kritikák számbavételekor.

Egyebek mellett arra igyekszik választ adni az értekezés, hogy az útbeszámolók szerzői milyen motiváció mentén, milyen célból keltek útra, és milyen tapasztalatokra tettek szert Oroszországban, illetve a Szovjetunióban. Mennyiben hasonlóak és mennyiben különböznek egymástól a vizsgált leírásokban megfogalmazottak? További kérdésként fogalmazódik meg,

hogy a leírtakat, a megfogalmazott kritikát, illetve dicséretet mennyiben befolyásolta az a közeg, ahonnan a szerző elindult, illetve mennyiben volt meghatározó a szerző politikai elköteleződése. Milyen információkkal, ismeretekkel rendelkeztek a Szovjetunióról az utazást megelőzően? Mi alakította, befolyásolta az oroszokról kialakított előzetes elképzeléseiket? Milyen Oroszország-kép rajzolódik ki az első világháborús hadifogoly-memoárokban? Melyek azok a szerző személyiségével kapcsolatos összefüggések (családi háttér, társadalmi státusz, személyiségfejlődés, politikai útkeresés), amelyek az utazás motivációját, az adott útirajz jellegzetességeit, a szerzői előítéleteket befolyásolták. Végezetül arra a kérdésre is igyekszünk kitérni, hogy milyen körülmények között jelentek meg, vagy éppen miért nem jelentek meg a művek Magyarországon, miként alakult sorsuk a megírást követően. A hazai fogadtatás vizsgálata a magyarországi Oroszország-kép számos izgalmas, politikai, ideológiai aspektusára, valamint a magyar irodalmi kánonképzéssel kapcsolatos összefüggésekre egyaránt rávilágít.

A témaválasztás újdonsága több, további szempontból is megvilágítható. Az útibeszámolók közül például a német nyelven író, ám Magyarországon született és felnőtt Arthur Holitscheré meglehetősen ismeretlen a magyar olvasók, de a magyar irodalomtörténet számára is. Ez a megállapítás a szovjet-oroszországi útirajzra kiemelten, de a teljes életmű vonatkozásában is megállja a helyét. Másfelől a szóban forgó útirajzok szintézisszerű, egymásra reflektáló elemzése előzmény nélküli. A dolgozat a tárgyalt műveket - többek között az orosz irodalom magyar befogadástörténetének, az első világháborút megelőző utazásoknak, valamint a két világháború közötti nem író utazók tapasztalatainak vizsgálatával - széles kultúrtörténeti kontextusba helyezi. Fontos megjegyezni, hogy a kiemelten tárgyalt írók közül többen is sok tekintetben méltatlanul elfeledett szerzőknek számítanak, akikre az elmúlt években írt cikkeiben a disszertáció szerzője is igyekezett felhívni a figyelmet.

II. Az értekezés szerkezete, a téma feldolgozásának előzményei

A dolgozat öt nagyobb tematikus fejezetre tagolódik. A témafelvetést, módszertani megfontolásokat, kronológiai kereteket és historiográfiai előzményeket taglaló bevezetés után *Az Oroszország és az utazások* című kultúrtörténeti fejezetben kitérünk Oroszország Nyugat általi „felfedezésére”, a Nyugat Oroszország-képére, a nyugati Oroszország-kép és az orosz önértelmezés kölcsönhatásaira, a romantikában, illetve a századforduló Oroszország-

kultuszában gyökerező sztereotípiákra, a két világháború közötti Szovjetunió-rajongásra, az utazások jellegének átalakulására az 1920-30-as években.

A következő fejezet azt a kérdést feszegeti, hogy miként festett Magyarország Oroszország-képe, mely tényezők befolyásolták, alakították azt, melyek voltak a tájékozódás fontosabb csatornáit. A meglehetősen szórványosnak bizonyuló kulturális-tudományos kapcsolatokra csak röviden térünk ki. Figyelmet szentelünk ugyanakkor az ismeretszerzés kitüntetett terepének tekinthető orosz irodalom magyarországi hatásának, külön kitérve többek között a *Nyugat* című folyóirat releváns írásaira. Külön alfejezetben tárgyaltuk Márai Sándor orosz vonatkozású publicisztikáit.

A korai és a két világháború közötti magyar utazókról nyújt áttekintést a következő fejezet, részben eredeti források felhasználásával. Nogel István, Thallóczy Lajos beszámolóit mellett egyebek mellett kitérünk a Károlyi-házaspár, Magyary Zoltán és Szirmai Rezső szovjetunióbeli látogatására is.

A leghosszabb, súlyponti fejezetet magyar írók két világháború között megjelent útbeszámolóinak szenteltük. Az oroszországi hadifogoly-memoárok témakörét öleli fel részlegesen az első rész, kiemelve a közös tematikus elemeket. A tárgyalt korszakban megjelenő első világháborús visszaemlékezésekről jelen disszertáció szerzője új vizsgálódási szempontokat is felvető elemzéseket tett közzé, nyolc hosszabb-rövidebb tanulmány formájában. A memoárszerzők közül két, egyébiránt méltatlanul elfelejtett, ám a maga korában sikerírónak számító szerző, Markovits Rodion *Szibériai garnizon* és Munk Artúr *A nagy káder* írásait elemezzük részletesen többek között a korabeli kritikák, méltatások felhasználásával. Az elmúlt évtizedeket illetően megállapítható, hogy a két szöveg dialógusba helyezett elemzése csak részlegesen, míg helyük kijelölése az orosz vonatkozású magyar utazási irodalomban egyáltalán nem történt meg.

A hadifogoly-visszaemlékezéseket követően azoknak az íróknak az útirajzait, útbeszámolóit tárgyaljuk, akik a két világháború között keltek útra. Az első nagyobb lélegzetvételi elemzés Arthur Holitscher 1921-ben német nyelven publikált, magyar fordításban máig nem olvasható *Drei Monate in Sowjet-Russland* című útirajzát tárgyalja, a szerző német nyelvű memoárjait is felhasználva. A Holitscher-kutatást illetően az elmúlt évtizedekben különösen az életmű nagyságához, súlyához mérten szerény számban jelentek meg rövidebb tanulmányok a

témában. A német / osztrák kutatók írásaiban az író magyar háttere iránt mutatkozott csekélyebb érdeklődés, míg a néhány magyar szerzőtől szinte csak német nyelven publikált cikkekben az értekezés szempontjából fontos szovjet utazások, útleírások maradtak ki a figyelem látóteréből, így a szovjet útirajz magyar kontextusba ágyazott elemzésére sem került sor.

Arthur Koestler fegyelmezett útirajzának és „javított verziójának” elemzését célozza a következő alfejezet. Tekintettel arra, hogy a szerző beszámolóját a kommunizmussal és a Szovjetunióval való szakítást követően megtagadta, úti élményeit pedig memoárjaiban újra fogalmazta, a csak német nyelven hozzáférhető *Vörös nappalok és fehér éjszakák* című útibeszámolót szembesítjük a második világháború után megjelenő önéletírásaival, és elhelyezzük a kiábrándulás folyamatában, de magában az életműben is. Ehhez segítségül hívjuk *A bukott isten* és az *Egy mítosz anatómiája* című írásokat is. A Koestler-kutatások kapcsán megállapítható, hogy a szovjet utazások egyrészt nem az eredeti, német nyelven közzétett útirajz alapján, másrészt többnyire csak áttételesen, érintőlegesen kerülnek szóba.

Illyés Gyula és Nagy Lajos útirajzait egy nem magyar író, a francia André Gide híres útibeszámolójával együtt tárgyaljuk a 3. alfejezetben. A *Visszatérés a Szovjetunióból* című írás és magyarországi fogadtatásának elemzését egyfelől a szerző megtérésének, majd kiábrándulásának erőteljes magyarországi visszhangja indokolja. Másfelől az ikerútirajzokkal való összehasonlító elemzés, kiváltképp a három mű recepciótörténetének összevetése nemcsak a műfaji, tartalmi és hangnembéli különbségekre, de arra is rávilágít, hogy azok milyen összefüggésben állnak azzal, hogy az egyik francia, míg a másik kettő magyar politikai, társadalmi közegből utazik el a Szovjetunióba és ugyanoda tér vissza. Illyés és Nagy útirajzainak vizsgálatához a szerzők naplójegyzeteit és az íróársak, feljegyzéseit, a korabeli kritikákat egyaránt felhasználjuk. Az elmúlt évtizedekben a két szerző utazásaival kapcsolatban megjelent rövid tanulmányokról összességében megállapítható, hogy csekély figyelmet szentelnek az írók utazást megelőző tájékozódásának, előismereteinek, az előzetes irodalmi élmények befolyásoló erejére pedig egyáltalán nem térnek ki. Az írások alapvetően a két szerzőről szólnak, többnyire említés szintjén sem kerülnek dialógusba más, Oroszországba/ Szovjetunióba látogató magyar szerző (első világháborús hadifoglyok pl.) tapasztalataival.

A magyar írók útibeszámolóinak sorát Sinkó Ervin *Egy regény regénye* című visszaemlékezéseivel zárjuk, többek között Sinkó kiterjedt levelezésének, a *Szemben a bíróval* című önéletrajzi ihletésű esszéjének, valamint Lengyel József *Visegrádi utca* című írásának felhasználásával. A moszkvai naplójegyzetekre vonatkozó kutatások kapcsán is összefoglalóan megállapítható, hogy nem vették figyelembe azokat a tapasztalatokat, amelyeket az értekezés által vizsgált korszakban szintén az országban járt magyar írók fogalmaztak meg, így ebből a szempontból Sinkó Szovjetunió-kritikájának összehasonlító elemzése sem vált lehetővé.

Végezetül az *Összegzés, konklúziók* című fejezetben azokat a következtetéseket, tanulságokat foglaljuk össze, amelyeket a téma feldolgozása eredményezett. Igyekszünk egyúttal arra is rámutatni, hogy mindezek alapján milyen további kutatási lehetőségek, irányok körvonalazódnak.

III. Megállapítások, eredmények

1. Az utazások körülményei, szerzői motivációk és nézőpontok, valamint hatásuk a látottak tálatására

Világos distinkciót kell tenni a Magyarországról és a Nyugatról utazó magyarok között, jóllehet a nyugati Szovjetunió-barát közvélemény, a Szovjetunióhoz kapcsolódó kiélezett diskurzus mindkét csoportra, ha indirekt formában is, hatással volt. Holitscher, Koestler és Sinkó hívőként keltek útra. Míg Holitscher messianisztikus tanúságtevő, addig Koestler álbeszámolójával a politikai, társutas zarándokok (Romain Rolland, Lion Feuchtwanger stb.), annak megtagadásával pedig a nagy szakítók (Victor Serge, Boris Souvarine, Panait Istrati, André Gide stb.) sorát gyarapítja. Jóllehet a vallomások megjelenésének körülményei, a nyilvánosság vállalásának időzítése eltérőek, Sinkó emlékirata szintén az európai kiábrándulás-irodalom részének tekinthető.

A szerzők mindnyájan eltérő megfontolásból és motivációval keltek útra, más és más életpályát, személyiségrajzot tudhatnak magukénak, ahogy a kiindulási közegük is különböző volt. Markovits és Munk számos sorstársukkal együtt hadifogolyként kerültek Oroszországba, „kényszerutazók voltak”. A több tucat memoár összehasonlító vizsgálata nyomán az eddigi kutatásokhoz képest új szempontként azt a következtetés is levonhattuk, hogy az első

világháborús emlékiratok egyúttal egy másik kultúrával, mentalitással, azaz az oroszországgal való találkozás, mint kulturális sokk, az idegenség, taszítás és vonzás ellentétpárjának érzékletes lenyomataként is olvashatók. Annak ellenére, hogy a klasszikus orosz irodalmi olvasmányoknak, a 19. századi orosz regényeknek köszönhetően - nem volt a fogságba esést megelőzően előzetes benyomások, ismeretek híján. Erre a szerzők irodalmi utalásaiból, az olvasmányélmények és a látottak gyakori szembesítéséből következtethetünk. A művekben visszaköszönő hagyományos Oroszország-toposzok (megtévesztés, az úgynevezett Patyomkin-effektus, a misztikus orosz táj, az orosz szerelmi kultusz stb.) kiegészülnek a sajátosan magyar nézőpontú tapasztalatokkal is (az orosz és a magyar vidék, táj közötti analógia pl.).

A két, részletesen vizsgált mű közül Munk Artúr *A nagy káder* című írásában kap hangsúlyosabb szerepet az orosz viszonyok, a városok, a hátság bemutatása, illetve a frontvonalak, a vörös-fehér uralmak váltakozásai. (E témákra Markovits *Aranyvonat* című regénye tér ki bővebben, miközben plasztikusan kirajzolódnak a formálódó Szovjetunió kontúrjai is.) Markovits és Munk egyaránt apolitikus álláspontot képviselnek: az oroszországi nagy politikai felfordulás annyiban érdekli őket, amennyiben az hazajutásukat akadályozza, vagy éppen elősegíti.

Markovits témája a szándékolt kollektív nézőpontnak megfelelően elsődlegesen a kisember által megélt front, a lövészárkok világa, a névtelenek szenvedésének és észrevétlen halálának mélyen átélt tragikuma, a makarjevi és a krasznojarszki fogolytáborok belső élete, a fogság belső pszichológiájának, a miniatűr társadalom fojtogató levegőjének érzékletes leírása. A *Szibériai garnizon* egyik nagy erénye az a precíz és rendkívül differenciált kép, amely a szovjet Gulág előképeként is felfogható hadifogolytábor belső társadalmáról, társadalmi-erkölcsi értékrendjének lassú átalakulásáról, az otthonról hozott tiszti etika és belső fegyelem, a Monarchiát jellemző nemzetekfelettség lassú felbomlásáról rajzol meg. Külön említést érdemel a fogolyszínházakat övező füledt, sűrű erotikától, szereleméhségtől átitatott atmoszféra, az otthoni társadalmi viszonyokat tükröző merev hierarchia, valamint az antiszemita villongások plasztikus megjelenítése. Az oroszországi élmény mellett többek között ezek azok a megfigyelések, amelyeknek a *Szibériai garnizonra* vonatkozó korábbi kutatások, elemzések nem, vagy csekély mértékben szenteltek figyelmet. Az *Aranyvonat* témája ugyanakkor erőteljesebben magyar fókuszú: a mű a magyar hadifoglyok 1918-1922 közötti

viszontagságos, döntően Szibériában zajló históriáját örökíti meg, a bonyolult és kaotikus polgárháborús orosz közeggel a háttérben.

Míg a *Szibériai garnizon* másik kiemelkedő érdeme a groteszk tragikumban, a szatírával, fekete humorral is átszőtt, balladai, már-már előbeszédre emlékeztető hangvételben keresendő, *A nagy káder* szerzője különös érzékenységet mutat a komikumba, vagy éppen tragikumba hajló kontrasztokra, amelyeket érzékletesen, a szatírárt sem nélkülözve tár az olvasó elé. Bár a kifejezőerőt a *Szibériai garnizon*hoz képest színtelenebbnek érzékeljük, megállapítható, hogy groteszk tragikumnak az *Aranyvonat* című írás sincsen híján.

Az orosz szellemiség és az orosz táj különös szépségéről, az egyszerű orosz emberről leírtak Markovitsnál és Munknál egyaránt illeszkednek az országról rögzült romantikus, egzotikus sztereotípiákhoz. A művek arról is tanúskodnak, hogy az utazást megelőzően mindketten ismertek klasszikus orosz szerzőket. Az olvasmányélmények és a látottak egybevetése a romantikus, érzelmesebb látásmódra fogékonyabb *Szibériai garnizon*ban kap hangsúlyosabb szerepet.

Arthur Holitscher, Arthur Koestler, Nagy Lajos, Illyés Gyula és Sinkó Ervin a két világháború között tettek látogatást a Szovjetunióban. Ők már nem kényszerutazók, a tartósan berendezkedő, illetve berendezkedett bolsevizmus országát keresik fel. Kíváncsiságuk homlokterében elsődlegesen nem az oroszország, az orosz mentalitás áll - jóllehet az út során erre is felfigyelnek -, hanem a munkásállam, az új társadalom. Érdeklődésük így eleve politikai természetű: beszámolóik politikai gesztusként, ideológiai állásfoglalásként is értelmezhetők.

Arthur Holitscher 1921-ben megjelentetett útirajzában még meglehetősen szabadon, kendőzetlen formában adhatott hangot véleményének a látottakról. A többi szerző (Illyés, Nagy, Koestler, Sinkó) látogatása azonban már az 1930-as években, a határok megszigorítását követően, a faszizmus előretörésekor és a Szovjetunióval szembeni viszony hiszterizálódásával egy időben, a nagy politikai zárandokutak idején valósult meg. Míg a Nyugat-Európából útra kelőknek az egyre masszívabb Szovjetunió-barát közvélemény lehetséges reakcióira kellett figyelemmel lenniük, addig például Illyés Gyulának és Nagy Lajosnak elsősorban az ideológiailag meglehetősen megosztott magyar szellemi közeget, a Horthy-rendszer

nyilvánosságát – amelynek egyik markáns jellemzője épp a bolsevikellenesség, illetve a Szovjetunióval szembeni ellenszenv volt - kellett szem előtt tartaniuk.

A két zsidó háttérű közép-európai magyar író, Arthur Holitscher és Arthur Koestler kommunizmus felé való tájékozódásban, az utópia keresésében jelentős szerepet játszottak a zsidó háttér, az otthontalanság, a társadalmi beilleszkedés nehézségei, a kívülállóság érzete, a család tönkremenetele. Holitscher akkurátus, a mindennapi életet számos aspektusból érintő, szerkezetileg is jól végiggondolt és felépített messianisztikus beszámolót tett közzé, úgy, hogy közben negatív tapasztalatait (bürokrácia, szabadsághiány, a Cseka működése, éhezés stb.) is köntörfalazás nélkül osztotta meg az olvasóval. Koestler azonban 1932-33-as utazásakor konkrét politikai feladatot teljesített, a nyugati liberális értelmiségi újságíró tanúságtételét, megtérését kellett megörökítenie egy álbeszámoló keretében, amit a szovjetek gondosan cenzúráztak. Jelentős körülmény, hogy mindketten hívők - Holitscher az anarchista föderáció megszállottja, míg Koestler kommunista -, mindketten vallásos tartalmat tulajdonítanak a bolsevik kísérletnek, ami a szerzők által használt fogalomkészlet bizonyos hasonlóságát, helyenkénti azonosságát eredményezi.

Koestler fegyelmezett kommunistaként részben nem látja, részben elhallgatja a kiábrándító dolgokat, a Szovjetunióban tett utazás mégis egyik fontos állomása lesz a kommunizmussal és a Szovjetunióval való szakítás folyamatának. A *Vörös nappalok és fehér éjszakák* címmel közzétett és utólag megtagadott útirajzban megfogalmazottakat a szerző jóval később, immár a pályatársak sorsa, a kommunista perek, a Hitler-Sztálin paktum ismeretében, valamint a második világháború és Kelet-Európa szovjetizálását maga mögött tudva, újra megírja, a kimaradt tapasztalatokkal kiegészítve új kontextusba helyezi és kommentárokkal látja el. A memoár vonatkozó része az önvizsgálatot, az önszembesítést szolgálja. A *Vörös nappalok és fehér éjszakák* a kommunista, beszűkült tudat produktumaként is olvashatók, amit a szerző maga is ekként vesz később szemügyre. Az útirajz és a memoárok szembesítése nemcsak arra világít rá, hogy lényeges tapasztalatok maradtak ki az eredeti beszámolóból (emberek, élettörténetek, éhínség, nyomor, szabadsághiány stb.), hanem arra is, hogy azok érdemben hozzájárult a szakítás folyamatához, inspirálva Koestler világhírű antisztálinista művének, a *Sötétség délben* című esszéregény megszületését.

Illyés Gyula és Nagy Lajos útirajzait egyebek mellett az különbözteti meg Holitscherétől és Koestlerétől, hogy szerzőik, bár a Szovjetunióval rokonszenveztek, nem voltak sem hívők,

sem kommunisták: önmagukra elfogulatlan megfigyelőként tekintettek. André Gide az összetett háttérrel, identitással és sok tekintetben bizonytalan státusszal rendelkező, közép-kelet-európai Holitscherrel, Koestlerrel és Sinkóval ellentétben nemcsak nyugatról útra kelő utazó, hanem egyben „vegytisztán igazi” nyugati megfigyelő is. A francia író nézőpontja ezáltal válik különösen izgalmassá nemcsak az ikerútirajzok, de az összes kiemelten tárgyalt magyar íróutazó vonatkozásában is. A hangvétel és a stílus különbözőségei ellenére, mindhárman szembesülnek a szabadsághiánnyal, a társadalmi különbségekkel, érzékelik a nyomort, az írók, a művészek kiváltságos helyzetét egyaránt, felfigyelnek a „complexe de supériorité”-nek, azaz orosz fölény-komplexusnak nevezett jelenségre, miként a konformizmusra is.

Gide-el, Illyéssel és Naggyal összevetve Sinkónak a nézőpontja különleges: sajátos helyzete és orosz nyelvismerete lehetővé tették, hogy közvetlen, belső tapasztalatokat szerezzen. Letelepdedtként kilépett a konstruált utaz(tat)ás keretei közül, gyakorlatilag a moszkvai társadalom részévé válva saját bőrén keresztül érzékelte a totális rendszer kiépülését, a szovjet társadalom teljes leigázásának stádiumait. E tapasztalathoz az apropót az *Optimisták* kéziratának hanyatttatása nyújtja, olyan szimbolikus, önleleplező közegként, amelyen keresztül érzékletesen rajzolódik ki a sztálini diktatúra mindennapi működésének természete, ahogy túpontosan láthatóvá válnak azok az erkölcsi, jellembéli torzulások és magatartásminták, amelyek a rendszer óhatatlan kísérőjelenségei. Sinkó diktatúratapasztalata elementárisabb, az ember alávetettsége, valamint a kollektív emlékezet eltörlése és folyamatos újrakonstruálása által fémjelzett totális agymosás, az orwelli állam Gide-nél nagyobb részletességgel történő ábrázolása egyúttal mélyebb összefüggésrendszerbe ágyazódik. A szerző egyik legfontosabb megfigyelése a terror, a perek, az általános téboly „szirupos mázba” merítettsége. A mindenhol ömlő giccs, a rózsaszín boldogságpropaganda, a színpadokon diadalmaskodó operett, a nyugatról importált dzsessz, tangóval, foxtrottal egybekötött tömegrendezvények, ahogy Sztálin 1936-os alkotmánya is, mint gigantikus Patyomkin-akció, az önhipnózis, a teljes valóságtagadást szolgálja.

Bár a Sinkó által megtapasztalt Szovjetunió lidércesen szörnyű, Sinkó mégsem követte Koestler, vagy Gide példáját, nem szakított a kommunizmussal és a Szovjetunióval. A nyugati Szovjetunió-barát értelmiség által is hangoztatott magyarázatot magáévá téve ő is a Szovjetunióban látta a fasizmus elleni sikeres harc egyedüli biztosítékát, amiről ő is úgy vélte,

semmilyen leleplezéssel, nyilvános kritikával nem szabad elbizonytalanítani. Ráadásul minden önmarcangoló tépelődése ellenére is hívó maradt.

2. Előzetes ismeretek, az információszerzés lehetőségei

Az útleírások elemzésekor arra is igyekeztünk választ adni, hogy szerzőik milyen előzetes információkkal, ismeretekkel vágtak neki az utazásnak. Ahogy a klasszikus orosz irodalmi alkotásoknak, illetve az amerikai George Kennan útbeszámolóinak köszönhetően Markovitsnak Szibériáról, úgy a többi magyar írónak is voltak előzetes ismeretei, benyomásai az országot illetően. A két világháború között útra kelő szerzők ugyanakkor kivétel nélkül a tájékozódás, az információszerzés és a tisztánlátás nehézségeiről panaszkodnak. Illyéshez és Nagy Lajoshoz is elértek bizonyos hírek – úgy, mint a Patyomkin-jelenség, a GPU kegyetlenkedései, az áruhiány, a nyomor stb. -, ráadásul egyes korábbi utazók beszámolóiról is hallottak, némelyiket még olvashatták, olvasták is, sőt szovjet filmeket is láttak a budapesti mozikban - összességében ők is problematikusnak találták a megszerezhető információk, benyomások ellentmondásosságát. Sinkó Ervin tisztában volt a Szovjetunióval szemben megfogalmazott kritikákkal, mivel azonban a Szovjetunió melletti elköteleződést megkérdőjelezhetetlen erkölcsi parancsnak tekintette, tudatosan zárójelbe tette őket.

A két világháború közötti Magyarországról elinduló utazók előzetes ismereteiről, ismeretszerzési lehetőségeiről segít képet alkotni Márai Sándor Oroszország-vonatkozású publicisztikájának elemzése. Bár a szerző nem volt utazó, írásai rávilágítanak arra, hogy egy széles látókörű értelmiségi meglehetősen sokrétű információhoz férhetett hozzá, tulajdonképpen majd minden fontos politikai, gazdasági történésről tudomást szerezhetett. Írásaiban a bolsevizmust, a szovjet rendszert szélesebb civilizációs kontextusba helyezve az ázsiai démonizmus megnyilvánulásaként értelmezi. Márai markáns bolsevikellenes álláspontra helyezkedik, anélkül, hogy magyar kurzusíró lett volna.

A vizsgált művekből kiviláglik, hogy a kiutazók Oroszországra vonatkozó előzetes ismereteit, benyomásait erőteljesen meghatározták az orosz irodalmi élmények is, aminek markáns lenyomatát láthatjuk mindenek előtt Markovits és Illyés írásaiban. Ez arra enged következtetni, hogy az Oroszországról, az orosz kultúráról, történelemről való tájékozódáshoz jelentős fogódzót épp az orosz irodalom kínált, ami indokoltá tette, hogy hangsúlyosabban kitérjünk az orosz irodalom magyar fogadtatásának jellegzetességeire. A vizsgálódásból kiderült, az orosz irodalom, kultúra – amelynek eredményei, újító törekvései, ha közvetett

formában is, de eljutottak Magyarországra - iránti érdeklődés általános jelleget öltött, függetlenedni tudott az Oroszországgal kapcsolatban szerzett negatív történelmi tapasztalatoktól, ahogy a hivatalos és a személyes politikai / ideológiai orientációtól is.

3. A szerzők személyes háttere

A személyes háttér (családi viszonyok, társadalmi környezet, pályakezdés stb.) megrajzolásának azoknál a szerzőknél (Holitscher, Koestler, Sinkó Ervin pl.) szenteltünk fokozott figyelmet, akiknél az útleírás nemcsak a politikai, de az alkotói pályájában is kitüntetett szerepet tölt be. Holitscher, Koestler és Sinkó a sokrétű identitásban, a többnyelvűségben megnyilvánuló közép-európaiság jellegzetes reprezentánsai. Sinkó esete tűnik talán a legbonyolultabbnak, hisz míg Holitscher és Koestler indulását a németiség-zsidóság-magyarság hármassága határozta meg, Sinkó helyzetét a svábság–magyarság-zsidóság mellett a többszörösen periférikus lét, a kisebbségi magyarság is nehezítette. A radikalizmus, a kommunizmus felé tájékozódásukban a zsidó háttér, a polgári társadalomból való kiábrándulás, a nemzedéki lázadás, a kirekesztettség érzete, és az első világháború tapasztalata egyaránt meghatározónak bizonyult. (Holitscher és Sinkó ezen felül a családjukban megtapasztalt hierarchikus társadalmi viszonyokat, az alsóbb osztályok képviselőivel szembeni lekezelő bánásmódot is nevesíti.).

Az útirajzok a szerzők személyiségének, sajátos szerepfelfogásának lenyomatai is egyben: Holitscher például önmagára evangélistaként, prófétaként, az új társadalom, az új vallás hirdetőjeként tekintett, útirajzát profetikus bestsellernek szánta.

4. Közös és széttartó tartalmi elemek

A két világháború közötti utazások nyomán keletkezett beszámolóikban számos közös tartalmi elem fedezhető fel. Ez részben arra vezethető vissza, hogy a hadifoglyoktól eltekintve, mindegyik utazó koncepciós, vagy részben koncepciós utazáson vett részt, a megmutatott, meglátogatott intézmények sok esetben ugyanazok voltak. A szovjet szemfényvesztésről, a Patyomkin-jelenségről, a látottakkal kapcsolatos elbizonytalanító körülményekről, a látás homályosságáról mindegyikük tapasztalatot szerezhettek. A nyugati Oroszország-diskurzus során rögzült sztereotípiák jelentős része visszaköszön a magyar szerzők tapasztalataiban is.

A két világháború között kiutazó írók mindegyike rögzíti a maga módján a múlt és a jövő szürreális egymásba fonódását. A szovjet nép szenvedéséről, szenvedéstűrő képességéről, a kíméletlenségről, a szabadsághiányról, a riasztó mérteket öltő társadalmi és jövedelmi különbségekről, egy új munkásarisztokrácia létrejöttéről, a sztálini személyi kultusról, a kritikai szellem és a szabadság hiányáról, a művészeti alkotások kiábrándítóan sivár voltáról, vérmérsékletüknek megfelelően különböző hangsúlyokkal ugyan, de mindegyikük beszámol. Holitscher, Illyés, Nagy és Sinkó egyaránt észlelik a szovjet mindennapokat kísérő kispolgári miliőt, a kispolgári lét jellemző kellékeit, például a giccset - amely az *Egy regény regényében* már teljes töménységében, államfenntartói funkciót betöltve jelentkezik -, vagy a riasztó méreteket öltő konformizmust. Az orosz fölénykomplexus sajátosságaira, a leginkább irritáló tudatlansággal párosuló, a külföldit lekicsinylő magatartásra is felfigyelnek. Sinkó ugyanakkor a szolgálalkúság természetrajzának érzékeltetésével a szovjet felsőbbbségtudat mögött jóval mélyebb összefüggést lát. A beszámolók elemzéséből továbbá az is kiviláglik, hogy a magyar utazók, Markovits, Illyés és Nagy önmagukat egyaránt nyugati megfigyelőként értelmezték, Illyés és Nagy ráadásul úgy léptek a (szovjet) „jövőbe”, hogy közben a szovjet viszonyok elmaradottsága okán nemcsak az orosz, de a saját (európai / magyar) múltban is kénytelenek voltak megmerítkezni. Megállapítható továbbá, hogy a bolsevik és a fasiszta diktatúra közötti analógiára Gide mellett Sinkó is rámutat: az *Egy regény regénye* szerzője leginkább a nyelvhasználatot, a szókészletet, az érvelést érintő hasonlóságokra figyel fel.

Illyés szépirodalmi igénnyel megírt riportja helyezhető el leginkább a romantikus útleírások sorában. Aligha véletlen, hogy a két világháború közötti íroutazók közül Markovits mellett nála olvashatunk legtöbb utalást a klasszikus orosz irodalmi művekre és alakokra. Az utazók közül ő fedezi fel és mutat rá a legmarkánsabban arra, hogy a még viszonylag új keletű szovjet réteg alatt egy jóval mélyebb és időben is sokkal tágasabb jelenség húzódik meg: az orosz jellem és mentalitás. A Márai által „rokonszenves tünemény”-nek nevezett egyszerű orosz ember - aki ebben a kontextusban hangsúlyosan nem a szovjet embert jelenti, mély szimpátiát vált ki Markovitsból és Illyésből egyaránt, Holitschernél és Gide-nél pedig már egyenesen az emberiség szinonimájává magasztosul. A szovjet réteg alatt ugyanakkor nemcsak az orosz, de a karakteresen ázsiai jelleg is feltárulkozik, ami egyik szerző figyelmét sem kerüli el. Az útibeszámolókból ekként válik láthatóvá a szovjet valóság időbeli és civilizációs szempontból egyaránt bonyolult egymásra rétegzettsége.

5. Az útirajzok, mint a kiinduló közeg lenyomatai

Az útirajzok nemcsak a felkeresett országról nyújtanak képet, de a kiinduló ország, kultúra viszonyaiba is betekintést engednek. A fogolytáboron belüli együttélés, a lágertársadalom, a mindennapok ecsetelésekor az otthoni társadalmi és etnikai viszonyok köszönnek vissza a *Szibéria garnizonban*. Munk Artúr figyelmét pedig a fronton, az orosz és az otthoni hátszágban egyaránt megtapasztalt morális lezúllás, a kisebb-nagyobb aljasságok, szélhámoskodások ragadják meg, azok a Monarchiában is tapasztalt túlélési technikák, karrierépítési minták, amelyek már-már karikatúraszerűen erősödnek fel a háborús környezetben. Nagy Lajos beszámolójában meglehetősen gyakorisággal találkozunk a '30-as évek magyar társadalmi valóságára vonatkozó ironikus, gúnyos megjegyzésekkel. Az úri Magyarországot, a Horthy-rendszert illető kritikai észrevételeket ennél jóval kendőzetlenebb, ugyanakkor iróniától mentes formában Sinkó naplójában olvashatunk. Illyés útirajzában, az *Oroszország 1934-ben* viszont a hazai viszonyok felvillantása mindig apolitikus, kifejezetten pozitív, romantikus, vagy hazafias érzéssel telített tartalmakhoz kapcsolódik. A három hívő, Holitscher, Koestler és Sinkó esetében a szovjet utazás olyan politikai gesztusként is értelmezhető, amely eleve abból a meggyőződésből indul ki, hogy a nyugati civilizáció, a kapitalizmus zsákutcába jutott, menthetetlenül halálra ítéltetett. A szovjet rendszer ábrázolása egyben a nyugati társadalom és a polgári értékrend éles kritikájával és elutasításával fonódik egybe. További fontos tartalmi elem, ami a két kommunistát, Sinkót és Koestlert összekapcsolja, a kommunista diktatúra működését és fennmaradását elősegítő forradalmár- (kommunista) tudat sajátos, etikai viszonyulást, esztétikai ízlést, érvelést egyaránt meghatározó természetének felismerése, pontos megfigyelése, amit mindketten önmagukon is tanulmányozhattak.

6. Az útirajzok fogadtatása

Ahogy a Szovjetunió percepciójának és bemutatásának módja, úgy a leírtak fogadtatása is képet ad az otthoni, illetve a kiinduló ország politikai közvéleményéről, viszonyairól. A beszámolók megjelenése, utóélete, népszerűsége nem a művek valóságos irodalmi, történeti értékéről tanúskodnak feltétlenül, sokkal inkább a befogadó közeg politikai, társadalmi érzékenységét tükrözik, rámutatva, hogy az irodalmi kanonizáció során irodalmon túlmutató szempontok is erőteljesen érvényesültek. Markovits *Szibériai garnizonjának* recepciótörténete maga is regénybeillő, amely a világirodalmi bestsellerré válástól a teljes elfeledettségig,

mindkét szélsőséget bejárta. Az *Aranyvonat* megítélését pedig, amely összességében, néhány kivételtől eltekintve meglehetősen elutasító volt, az esztétikai kifogások mellett döntően ideológiai megfontolások határozták meg. Koestler beszámolójának a szovjethatalmat megtapasztaló Magyarországon nem volt visszhangja, miként Holitscher messianisztikus útirajzai - regényeivel egyetemben - nem jelentek meg idehaza. Holitscher és Koestler példája a politikai megfontolásokon túl a magyar irodalomból való kívülrekedés és a nyelvhasználat közötti összefüggésekre is rávilágít. Sinkó rendkívül differenciált diktatúratapasztalata, ugyanakkor kommunista elvhűsége, majd a sztálinizmussal való nyílt szembefordulásának időzítése és körülményei - rendszerre és politikai oldalra tekintet nélkül - összességében problematikusá tették mind a szerző, mind művének befogadását.

A dolgozat külön figyelmet szentelt az együtt tárgyalt három útirajz (Gide, Illyés és Nagy) hazai fogadtatásának. A tapasztalatairól nyers őszinteséggel beszámoló *Visszatérés* hazai recepciója a nyugat-európai visszhanghoz hasonlóan sokszínűnek bizonyult. A mű magyar fordításának megjelenése ugyanakkor drasztikus állami reakciót váltott ki: nemcsak a kiadó számíthatott büntetésre, de a kötet fordítóját, Déry Tibort be is börtönözték.

A korabeli reakciók, kritikák számbevételéből megállapítható, hogy Illyés Gyula útirajza néhány szélsőjobboldali kirohanástól eltekintve összességében pozitív visszhangnak örvendett, ami ráadásul a későbbiekben sem változott meg. Nagy Lajos útinaplójának sorsa Illyésével összevetve ugyanakkor kifejezett kudarcnak bizonyult. Illyés példátlan szerzői tudatossággal a „politikai korrektségre” apellált a kritika és a méltatás mesteri kiporciózásával, óvatosan elkerülve, hogy közben bármiféle negatív utalást tegyen a hazai viszonyokra. Nagy azonban egyik oldal érzékenységre sem volt tekintettel, függetlenül attól, hogy leírásának tárgya épp a szovjet, vagy a magyar közeg volt-e. Stílusán egyébiránt ragyogó írása ráadásul a Szovjetunióról szóló útinapló szokásos műfajához sem illeszkedett. Míg Gide műve kiábrándultsága ellenére is a vallásos, Illyésé pedig a romantikus útirajz elvárásainak tökéletesen megfelelt, Nagy beszámolója egyikbe sem fért bele.

Sinkó hívőként a kommunista elvárásoknak igyekezett megfelelni. A tépelődést és a kétségbeesést végül felülírja a fasizmussal szembeni harci elköteleződés, valamint a kommunista elvhűség, amelynek eredményeként jó ideig eszébe sem jut, hogy nyilvánosságra hozza feljegyzéseit, és szóban sem osztja meg negatív tapasztalatait a nyilvánossággal. A kötet majd csak a második világháborút követően, Sztálin halála után szintén harci

gesztusként lát napvilágot a Szovjetunióval szembeforduló titói Jugoszlávia szolgálatában - akkor, amikor ennek már külföldön és idehaza egyaránt jóval kisebb a tétje és az újdonságereje. Sinkó pályájának ellentmondásosságát demonstrálja, hogy a sztálini Szovjetunió éles szemű, mélyreható kritikáját az író egy másik diktatúra harcos védelmezőjeként teszi közzé.

IV. A szerző témában közzétett publikációi

A márki és az orosz bárka. Esszék, kritikák. Kortárs Kiadó Sorozat: Kortárs kritika Budapest, 2011.

Egy optimista kálváriája Moszkvában. Sinkó Ervin Szovjetunió-kritikája. *Restancia Független zsidó tudományos folyóirat*, 2020.06.10.

<http://www.restancia.hu/kutatas/hammerstein-sinkoervin.htm>

Arthur Koestler és az emigráció az "új Cionba". In: *Restancia Független zsidó tudományos folyóirat*, 2020.05.27. <http://www.restancia.hu/arc/hammerstein-koestler.htm>

Arthur Holitscher: a hontalan utazó és a küldetéses útirajz. In: *Restancia Független zsidó tudományos folyóirat*, 2020.05.15. <http://www.restancia.hu/kutatas/hammerstein-holitscher.htm>

Emigráció az „új Cionba” - Arthur Koestler szovjet útirajza. In: *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára.* Szerk. Borsi-Kálmán Béla, Kortárs Kiadó, Budapest 2019. 308-344.

Vörös begóniák. Nagyiványi Zoltán utazásai 1914 és 1932 között. *Kommentár*, 2019/4. 31-38.

A hátszág szélhámosai. Munk Artúr: A hinterland. *Kortárs Irodalmi és művészeti folyóirat*, 2017 07-08. 161-165.

Két kései első világháborús oroszországi hadifogoly-memoár: Lám Béla és Sík Endre. *Új egyenlítő*, III/10. 2015 / Október, 38-48.

Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. IV. rész (Markovits Rodion és Munk Artúr). *Új egyenlítő*, 2014. (2. évf.) 11-12. sz. 52-63.

Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. III. rész (Néhány külön kiemelésre méltó visszaemlékezés). *Új egyenlítő*, 2014. (2. évf.) 10. sz. 37-41.

Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. II. rész. *Új Egyenlítő* II/9. 2014 / szeptember 37-43.

Hadifogoly-memoárok az első világháború után. Emlékiratok az oroszországi hadifogságból. I. rész. *Új Egyenlítő* II/7-8. 2014 / július-augusztus 15-19.

Egy elfelejtett magyar világirodalmi bestseller (Markovits Rodion: Szibériai garnizon). *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 2011. (22. évf.) 6. sz. 88-99.

Az embertelenség esztétikája. Custine márki oroszországi utazása. *Látó Szépirodalmi Folyóirat*, 2009. június XX. évfolyam 6. szám. 90-98.

Arthur Holitscher: Egy hontalan Közép-Európából és a küldetéses útirajz II. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* VII. évf. 2009/6. 35-42.

Arthur Holitscher: Egy hontalan Közép-Európából és a küldetéses útirajz I. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* VII. évf. 2009/5. 49-53.

Az orosz önértelmezés hagyományai. Oroszország, mint a másság kultúrája. *Prae Irodalmi Folyóirat*, 37. 2009. március, 5-13.

Szovjetunió és az utazások. Egy optimista feljegyzései Moszkvából. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* V. évf. 2007/7-8. 66-72.

Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban II. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* V. évf., 2007/5. 40-44., (A cikk az *ÚjNautilus Irodalmi és Társadalmi Portálon* is, www.ujnautilus.info, is megjelent.)

Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban I. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* V. évf. 2007/4. 35-40. (A cikk az *ÚjNautilus Irodalmi és Társadalmi Portálon* is, www.ujnautilus.info, is megjelent.)

Grófnő a hídon. Károlyi Mihályné és a baloldaliság. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*, IV. évfolyam 2006/6. 46-49.

A márki időutazása és az Orosz bárka. *Prae Irodalmi Folyóirat*, 37. 2009. március, 47-52.

Okafogyott Oroszország? – Viktor Jerofejev: Az orosz lélek enciklopédiája. *Egyenlítő Társadalomkritikai és kulturális folyóirat*, VI. évfolyam 2008/6. 41-44.

